

Lietuvių savivalda ir vokiečių okupacinė valdžia: tarp kolaboravimo ir rezistencijos

Dėl visiems žinomų politinių aplinkybių Lietuvos visuomenė iki nepriklausomybės atkūrimo galėjo kaupti neformalią informaciją tik apie sovietinį pasipriešinimo judėjimą. Ta galimybė atsirado nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos. Anksčiau to imtis istorikai negalėjo, nes tokios paieškos represinėms struktūroms būtų sukėlusios nemaža įtarimų. Be to, buvo galima ieškoti tik teigiamos informacijos apie sovietinį pasipriešinimo judėjimą, o tokios informacijos buvo nedaug.

Lietuvoje nacių okupacijos metais buvo bent penki antinacinio pasipriešinimo judėjimai: lietuvių nepriklausomybinis, lenkų, žydų, prosovietinis ir sovietinis. Jie skyrėsi ne tik tautine, bet ir valstybine politine orientacija. Neabejotina, kad tiek karo metais, tiek dabar mums svarbiausias yra lietuvių nepriklausomybinis pasipriešinimo judėjimas, nes jis išlaikė Lietuvos valstybės idėją.

Mūsų manymu, suderinti lenkų ir lietuvių istorikų pozicijas daugeliu Antrojo pasaulinio karo metų istorijos klausimų, ypač antinacinio pasipriešinimo istorijos, trukdė ir tebetrukdo mažiausiai penki momentai, kitados itin smarkiai paveikę tiek lietuvių, tiek lenkų visuomenės nuomonę.

1. Komplikuoti lietuvių ir lenkų santykiai (tautiniai ir valstybiniai) XX amžiaus pirmajame–trečiajame dešimtmečiais.

2. Lenkų visuomenės požiūris į Rytų Lietuvos lietuvių nacių okupacijos sąlygomis kaip į okupantus. Todėl iki šiol neretai dedamas lygybės ženklas tarp nacių ir lietuvių. Lietuvos valstybės nebuvo, bet visus lietuvius, išskyrus dalyvavusius sovietiniame ir

kartu antitautiniame judėjime, lenkų istorikai neretai įsivaizduoja kaip bendradarbiavusius su naciais. Sovietinių struktūrų kovotojai, Maskvos agentai, buvo prieš Lietuvos valstybės atkūrimą.

3. Iš to išeitų, kad antinaciniame pasipriešinimo judėjime Lietuvoje šalia lenkų judėjimo lieka vietos tik sovietiniam pasipriešinimui.

4. Neigiamas požiūris į 1941 m. Birželio lietuvių sukilimą (ar bent jo ignoravimas) ir nenoras pripažinti, jog tai buvo – tegul ir nepavykęs – mėginimas atkurti Lietuvos nepriklausomybę pasinaudojus abiejų agresorių tarpusavio karu.

5. Skirtingas Lietuvos ir Lenkijos svarbiausiųjų priešų karo metais eiliškumo įvardijimas.

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad lietuviai karo metais niekur neturėjo savo egzistinės vyriausybės. Sovietinė marionetinė vyriausybė, rezidavusi Penzoje, vėliau Maskvoje, nebuvo Lietuvos valstybės vyriausybė.

Visi šitie momentai turėjo ir tebeturi lemiamą reikšmę vertinant ir lietuvių savivaldos nacių okupacijos metais vaidmenį. Vertindami lietuvių savivaldos vaidmenį ir jos vietą bei reikšmę lietuvių antinaciniame pasipriešinime, esame linkę atsparos tašku laikyti lietuvių antisovietinį Birželio sukilimą ir jo padarinius.

1941 m. birželio 23 d. rytą per Kauno radiją pranešus Lietuvai apie sėkmingą antisovietinį sukilimą Kaune buvo duotas ženklas sukilti visai Lietuvai – ne dėl paramos besiveržiančiam į Rytus vermachtui, ne dėl

meilės naciams ir jų ideologijai, o tam, kad būtų galima atkurti krašto nepriklausomybę. Orientuotasi į 1918 m. situaciją. Tą ankstyvą rytą Kauno radijas taip pat paskelbė, kad sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė: „Susidariusi Laikinoji vėl naujai atgimstančios Lietuvos vyriausybė šiuo skelbia atstatanti Laisvą ir Nepriklausomą Lietuvos valstybę.“

Prieš viso pasaulio tyrąją sąžinę jaunoji Lietuvos Valstybė entuziastingai pasižada prisidėti prie Europos organizavimo naujais pagrindais.

Žiauraus bolševizmo teroro iškankinta Lietuvių Tauta ryžtasi kurti savo ateitį tautinės vienybės ir socialinio teisingumo pagrindais“.

Kai kurie tą dieną per radiją paskelbti atsišaukimai turėjo to meto konjunktūros atspalvių, bet visi jie buvo baigiami valstybingumo dvasia: „Tegyvuoja Laisva ir Nepriklausoma Lietuva! Viskas Lietuvai“. Tie pareiškimai nebuvo nacių inicijuoti ar su jais suderinti. Priešingai, lietuvių politinės emigracijos viršūnės Berlyne dar prieš savaitę iki karo pradžios buvo įspėtos, kad karui prasidėjus lietuviai jokia forma neskelbtų nepriklausomybės ar vyriausybės ir apskritai nebūtų skelbiami politiniai pareiškimai ar atsišaukimai į tautą. Lietuvos antisovietinis pagrindis to nepaklausė.

Lietuvių savivaldos formavimosi pradžia irgi susijusi su sukilusio Kauno birželio 23 d. ryto atsišaukimais. Organizuotis, atkurti valdymo bei savivaldos institucijas paskatino šis Lietuvių aktyvistų fronto štabo (LAF) atsišaukimas:

Tautiečiai,

Vokiečių armija raudonuosius grobikus iš Lietuvos baigia vyti. Lietuvių tauta, išvaduota iš jungo, ryžtasi gyventi vėl laisva, nepriklausoma. Jau sudaryta Laikinoji vyriausybė ir jau perima Valstybės vairą ir įstaigas į savo rankas.

Grobuonys bėgdami plėšia tautą, naikina įmones, šaudo gyventojus.

Tautiečiai, saugokite visuomenės ir privataus turtą.

Darbininkai, organizuokite įmonių apsaugą.

Valstybės tarnautojai, saugokite savo įstaigas ir neišduokite jų dokumentų bei turto.

Lietuviai policininkai, savo gyvenamojoje vietoje perimkite viešąjį saugumą į savo rankas.

Informacijos, instrukcijos skelbiamos nuolat per radiją ir spaudoj.

Laikinoji vyriausybė paragino visus buvusius nepriklausomos Lietuvos įstaigų tarnautojus bei policininkus grįžti į tas darbo vietas, kuriose jie buvo 1940 m. birželio 15 d. Pasitikėdami Laikinosios vyriausybės kvietimu, Lietuvos žmonės, kurie nebuvo susidėję su sovietais, grįžo į ankstesnes tarnybos vietas ir entuziastingai ėmėsi atkurti iki sovietinės okupacijos bei aneksijos buvusias valstybės institucijas.

Visur iškabintos tautinės vėliavos, pradedančios veikti valstybinės ir savivaldos institucijos, beatsikurianti viešojo policija, tvarką įvedantys ginkluoti šaulių, partizanų būriai daugelyje vietovių įžengiančiai vokiečių kariuomenei rodė, kad ji traukia per išsilaisvinusį kraštą, turintį teisėtą šeimininką ir nereikalaujantį okupacinės globos. Persiritus frontui, daug kur buvo paskelbta šaulių mobilizacija. Tuomet, per patį sukilimo ir visuotinio antisovietinio pakilimo įkarštį, ir buvo sukurti pagrindai vadinamosios vietinės lietuvių savivaldos, veikusios iki pat 1944 m. birželio pabaigos. Atsikūrė apskričių viršininkų įstaigos, apskričių, miestų, valsčių valdybos, kitos savivaldos institucijos. Vienos kūrėsi dar iki ateinant vokiečių kariuomenei, o kitos – jai įžengus į konkrečią vietovę.

Maždaug per 5–10 dienų nuo Vokietijos–SSRS karo pradžios visur jau buvo atsikūrusios kitados nepriklausomoje Lietuvoje veikusios vietinio valdymo bei savivaldos institucijos. Dauguma jų tarnautojų buvo seni lietuvių administracijos darbuotojai. Tos institucijos Lietuvoje sulaukė visuotinio pripažinimo ir pritarimo, išskyrus komunistus ir

kitus prosovietiškai nusiteikusius piliečius. Spartus ir sąlygiškai sklandus periferinės administracijos atkūrimas buvo Lietuvos laikinosios vyriausybės nuopelnas. Užtat ir atsikūrusios savivaldos institucijos jautėsi vykdančios šios Vyriausybės valią ir stengėsi savo veiklą tvarkyti pagal Lietuvos Respublikos įstatymus bei vyriausybės nurodymus.

Sudėtingiau buvo atkurti lietuvių institucijas Rytų Lietuvoje. Tam buvo kelios priežastys: per pusmetį lietuvių administracija čia nespėjo įsitvirtinti; jos tarnautojai labiau nukentėjo nuo sovietų teroro nei kitur Lietuvoje (suimti, ištremti su šeimomis, sovietų sušaudyti pirmomis karo dienomis; pvz., čia į darbą grįžo tik 25 proc. policininkų, tarnavusių iki 1940 m. birželio 15 d.); išskyrus Vilnių, Marcinkonis, Druskininkus ir kai kurias Švenčionių apskrities vietas, čia nevyko Birželio sukilimas; vokiečių karinės administracijos požiūris į savivaldos institucijas buvo kitoks negu kitur Lietuvoje.

Savivaldos institucijos veikė taip, kad kuo labiau sušvelnintų naujos okupacijos poveikį krašto ūkiui ir gyventojams. Per visą nacių okupacijos laikotarpį jos mėgino kiek įmanoma tenkinti savo žmonių poreikius ir juos globoti. Sovietmečiu susikompromitavę asmenys negalėjo pretenduoti net į tokią neretai netvirtą globą. Lėmė ne tautiniai, bet politiniai motyvai ir interesai. Suprantama, kad pirmomis karo savaitėmis teko paklusti vokiečių karinės administracijos reikalavimams. Vokiečių administracija visiškai ignoravo Lietuvos laikinąją vyriausybę, bet ėjo į kontaktą su atsikūrusiomis savivaldos institucijomis. Absoliučiai ignoruoti naujo okupanto nurodymus ar iš karto jiems atvirai priešintis nebuvo geriausia išeitis. Naciai paprasčiausiai būtų išvaikę tas institucijas ir sukūrę savą pagalbinių valdymo aparatą, kuriame būtų susitelkę tik naujojo okupanto talkininkai. Dėl to žmonėms nebūtų buvę geriau.

Atsikuriančių savivaldos institucijų tarnautojų ir vadovų daugumą sudarė buvę Lie-

tuvos įstaigų darbuotojai. Į laisvas vietas jie priimdavo naujus žmones vėlgi savo nuožiūra, o ne pagal okupantų nurodymus. Jei pagalbines valdymo institucijas būtų kūrę vokiečiai, jie būtų pasirinkę ne tik vadovus, bet ir tarnautojus, labiau tinkamus ar linkstančius kolaboruoti.

Birželio sukilimas ir jo rezultatas – Lietuvos valstybingumo atkūrimo deklaravimas, Laikinosios vyriausybės sudarymas ir paskelbimas suardė nacių planus nuo pirmųjų žingsnių laikyti Lietuvą Sovietų Sąjungos dalimi. Išeitų, kad lietuviškų struktūrų sukūrimas ne pagal nacių sumanymus privertė juos taktiniais sumetimais bent laikinai pakoreguoti savo planus.

Nuo 1941 m. liepos 28 d. vietoj karinės okupacinės administracijos buvo įvesta nacių civilinė okupacinė administracija. Jai nieko kito neliko, kaip faktiškai pripažinti lietuvių savivaldos administraciją. Civilinės okupacinės administracijos vadovybei nepavykus Lietuvos laikinąją vyriausybę paversti patikėtiniais ar kitokiu pavadinimu veikiančiais nacių talkininkais, rugpjūčio 5 d. Lietuvos generalinis komisaras Adrianas Theodoras von Rentelnas šios vyriausybės nariams pareiškė, kad įvedus Lietuvoje civilinę vokiečių administraciją jų kaip ministrų darbas „turi būti laikomas baigtas“. Faktiškai vyriausybė mandagia forma buvo išvaikyta. Buvo išdėstytos nacių civilinės administracijos santykių su lietuvių administracija gairės. Lietuvių institucijoms vadovauti buvo paskirti generaliniai tarėjai. Jie turėjo Kaune sukurti centrinės valdymo institucijas ir veikti generalinio komisaro vadovaujami ir smulkmeniškai prižiūrimi. Dar Laikinosios vyriausybės sukurtos institucijos tuo metu formaliai buvo įtrauktos į vietinės savivaldos sistemą. Lietuvių institucijose nebuvo pakeisti nei tarnautojai, nei vadovai. Nebuvo pakeisti netgi apskričių viršininkai – jie tik formaliai buvo pavadinti komisariniais apskričių viršininkais ar tarėjais.

Nacių statytinių viršūnėle papildytos lietuvių savivaldos institucijos išliko. Tad nuo 1941 m. liepos pabaigos–rugpjūčio pradžios faktiškai Lietuvoje egzistavo vietinės lietuvių savivaldos sistema. Tik oficialiai ji nebuvo įteisinta (ar įforminta). Aukščiausieji nacių pareigūnai kurį laiką aiškiai buvo sutrikę dėl lietuvių politinių akibrokštų pirmosiomis karo dienomis. Jie nenorėjo nei priimti lietuvių pasirinktos nepriklausomybinės, bet reicho kovai su bolševizmu apskritai palankios krypties, nei imtis represijų prieš pačių lietuvių atkurtas struktūras. Reicho vadovybė svyravo, nebuvo aiškiai apsisprendusi dėl Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose atsikūrusių ar atnaujintų savivaldos institucijų tolesnio likimo.

Rugpjūčio mėnesį naciai Lietuvoje mėgino įdiegti savo sumanytą periferinio valdymo sistemą, sureikšmindami kaimų seniūnų instituciją. Seniūnai būtų tapę svarbiausiais savivaldos pareigūnais. Šį tą naciai padarė, bent jau surinko seniūnų pasižadėjimus. Nuosekliai įdiegus tokią taktiką, būtų nereikalingi valsčių viršaičiai su valsčių valdybomis, taip pat būtų supaprastėjęs apskričių valdymas. Tuomet, ko gero, būtų gerokai susmulkintos apskritys, galbūt net panašios į 1915–1918 m. kreizus. Beje, nacių okupuotose Baltarusijos ir Rusijos srityse kaimų seniūnų institucija taip ir buvo sureikšmintą, nes ten neturėta ką atkurti. Seniūnijų ir seniūnų valdymo sistemą naciai, matyt, buvo sugalvoję visai formaliai Sovietų Sąjungos teritorijai. Taigi senosios savivaldos sistemos Lietuvoje atkūrimas ir jos išlaikymas buvo rezistencinis, o ne kolaborantinis žingsnis.

Tik 1941 m. spalio pabaigoje, *vermach*tui jau stringant pamaskvės pelkėse, naciai pagaliau apsisprendė Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose nenušalinti vietinės administracijos ir nelaikyti vien vokiečių okupacinės administracijos su kaimų seniūnų institucija, o palikti vietinę vos ne autonominę savivaldą, kurios veiklą vokiečių okupacinė administra-

cija tik prižiūrėtų. Toliauregiškesni reicho pareigūnai suvokė, kad geriau toleruoti lietuvių ir kitų Baltijos kraštų administracijos aiškų mėginimą palaikyti savo žmones, kartu negailestingai kovoti su bolševizmo agentūra ir visomis jos formomis, negu imtis kasdienės atviros priešpriešos. Į tokią tarpinę padėtį patekusi vietinė lietuvių savivalda išbuvo apie aštuonis mėnesius. Tik 1942 m. kovo 7 d. Alfredas Rosenbergas pasirašė slaptą potvarkį dėl vietinės savivaldos Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose įteisinimo. Manytume, kad šis potvarkis buvo gerokas žingsnis atgal nuo nacių sugalvotos administravimo sistemos. Naciai suvokė, kad geriau taktiškai laviruoti tarp savų strateginių užmojų ir lietuvių savivaldos, negu pašalinti vietinę administraciją ir patiems valdyti kraštą. Tam naciams būtų prireikę daug papildomų pajėgų. Galėjo būti ir kitų nemalonių padarinių.

Lietuvių administracija nuo pat pradžios atvirai nedemonstravo priešiško ar bent nepalankumo nacių okupantams, bet kiek įmanydama stengėsi apsaugoti žmones nuo galimų represijų, sušvelninti okupacinį režimą. Tokio prieglobsčio neturėjo tik kitados prosovietišškai nusiteikę ir tai viešai demonstravę žmonės. Nemažai savivaldos tarnautojų įstojo į įvairias nepriklausomybinės lietuvių antinacinio pasipriešinimo organizacijas ar bent rėmė lietuvių tautinį antinacinį pasipriešinimą. Iš šalies atrodė, kad lietuvių savivalda ištiesi kolaboruoja su nacių okupacine administracija, o iš esmės ji laikėsi rezistencinių pozicijų. Vietinės savivaldos tarnautojų, kaip ir daugumos lietuvių elgseną formavo nemažais tiražais leidžiama antinacinė lietuviška spauda. Ji stiprino rezistencines nuotaikas. Jei ne lietuvių savivaldos bei viešosios policijos pritarimas, parama ir tiesioginis dalyvavimas, lietuvių nepriklausomybinio pagrindžio spauda nebūtų taip sklandžiai plitusi po Lietuvą.

Tik sutelktomis lietuvių antinacinio pagrindžio, savivaldos tarnautojų pastangomis,

palaikant ar bent tyliai pritariant lietuvių viešosios policijos pareigūnams, pavyko Lietuvoje iš esmės sužlugdyti visas nacių skelbtas mobilizacijas į įvairias karines formuotes, įskaitant ir nacių planuotą SS lietuvių legioną. Gerokai buvo sukliudyta ir nacių mėginimams išvežti iš Lietuvos kuo daugiau darbo jėgos reichui. Iš Lietuvos į reichą nevažiavo ešelonai dainuojančių ir su gėlėmis bei maršais palydimų savanorių darbininkų, kaip kad kaimyninėje Latvijoje. Savivaldos pareigūnai neretai balansuodavo ties riba – lyg ir demonstruodavo savo pastangas, bet kartu rodydavo bejėgiškumą.

Būtent lietuvių savivaldai pavyko išsaugoti švietimo sistemą – pradines bei vidurines mokyklas. Mokymo programos ir turinys nebuvo pajungti nacizmo ideologijai. Populiari priešinimosi forma buvo nacių reikalavimų vykdymo sabotazas – lėtas, bet atkaklus ir kryptingas. Tarnautojai ir policininkai įspėdavo žmones apie pavojų, jų perspėjimai daug ką apsaugojo nuo areštų. Tuos savivaldos tarnautojus, kurie klusniai vykdė nacių reikalavimus, įspėdavo pagrindžio spauda.

Antinacinę lietuvių rezistenciją palaikė visa lietuvių savivalda. Valsčių viršaičiai ir kaimų seniūnai praktiškai nebūtų galėję dirbti, jei būtų tapę klusniais nacių talkininkais. Visiškai kitokio požiūrio į lietuvių savivaldą laikėsi Maskvos inspiruotas ir palaikomas sovietinio pasipriešinimo judėjimas, daug kur peraugęs į banditizmą. Sovietinis partizaninis judėjimas ir bolševikinis – nors ir nominalus – pagrindis nieko bendra neturėjo su lietuvių rezistencija. Maskva ir sovietinis pagrindis nacių kolaborantais laikė visą lietuvių rezistencinį judėjimą, nes jis neatitiko Maskvos interesų ir jos reokupacinių planų.

Prie nacių kolaborantų galima priskirti (su kai kuriomis išimtimis) tik aukščiausiąją tos savivaldos grandį, kurią sukūrė patys naciai, t. y. generalinių tarėjų įstaigas, vadinamas vadybomis.

Rytų Lietuvoje, kur daug gyventojų buvo

nusiteikę prolenkiškai ir dalyvavo lenkų pasipriešinimo judėjime ar bent pritarė jam, o lietuvius neretai laikė okupantais ir gretino juos su naciais, požiūris į lietuvių savivaldą ir viešąją policiją iš esmės buvo neigiamas. Vietinės savivaldos ir viešosios policijos darbas ten buvo trukdomas pirmiausia dėl to, kad tose institucijose dirbo beveik vien lietuviai. Kolaboravimo su naciais mitas čia neretai buvo priedanga; juk net lietuviškos pradžios mokyklos 1944 m. pradžioje Rytų Lietuvoje buvo uždaromos jėga.

Lenkiškos politinės orientacijos žmonėms pavyko įsitvirtinti Rytų Lietuvos valstybinių ūkių valdymo sistemoje. Neteko girdėti, kad tie žmonės būtų skiriami prie kolaborantų, nes sprendžiama pagal galutinį tikslą. Jie buvo susiję su lenkų pagrindžiu. Toks požiūris turėtų būti taikomas ir lietuvių savivaldos vertinimams, nes savivaldos institucijų tarnautojai siekė jas panaudoti valstybės atkūrimo labui, o ne talkininkauti naciams.

Rytų Lietuvoje jau iki karo tvyrojusi politinė ir tautinė įtampa nacių okupacijos metais vis labiau stiprėjo. Lietuvių ir lenkų bendruomenės, turėdamos skirtingas ateities vizijas, užsisklendė savyje, atsirado dar didesnis priešiškus viena kitai. Dėl to kalbos abi pusės.

Beje, nacių okupacijos pradžioje lenkai Vilniuje turėjo vilčių sukurti vietinę lenkų savivaldą vietoj lietuvių savivaldos. Tokias viltis gal net pakurstydavo kai kurie nacių karinės administracijos pareigūnai. Kyla klausimas, ar tokiu atveju jau nebebūtų balansuojama tarp kolaboravimo ir rezistencijos?

Turėdami mintyje prof. Konrado Górsčio rašinį „Divide et impera“, kurio dalis apie nacių okupacijos metus Vilniuje paskelbta ir Lietuvoje, čia pridedame vieno lietuvių savivaldos Vilniuje tarnybinio rašto projektą apie lenkų valdininkus Vilniuje ir jų pastangas nacių okupacijos pradžioje. Rašto projektas neišvardytas (nėra adresato). Iš teksto aiškėja, kad jis turėjo būti adresuo-

tas Lietuvos generaliniam komisarui ar Vilniaus miesto gebitskomisarui. Dėl to rašto tekste yra vienas kitas bendro pobūdžio politinis reveransas. Pasirašyti jį, matyt, turėjo kuris nors generalinis tarėjas ar Vilniaus miesto burmistras. Projekto autorius nežinomas (tikėtina, kad juo galėjo būti Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto vidaus reikalų žinybos vadovas Kostas Kalendra):

Susidarę sunkumai tiek dėl nereikalingų darbininkų ir tarnautojų atleidimo ir jų sunaudojimo kitam darbui, tiek dėl bolševikų įkurtų, turinčių specialių bolševistinių tikslų arba visai neracionalių įstaigų pertvarkymo, kuris yra būtinas norint Vilniaus miesto tvarkymą pagrįsti sveikais finansiniais ir ekonominiais pagrindais, o taip pat nuolatiniai lenkų sąmoningai organizuoti skundai dėl atleistų tarnautojų, kurie niekur kitur darbo ieškoti nenori, verčia mane, p. Komisare, kreiptis į Tamstą šiuo paaiškinimu:

Vilniaus miestas, okupuotas Lenkijos 1920.X.9 d. kartu su visu Vilniaus kraštu, buvo Vilniaus vaivadijos centras. Pagal Lenkijos buvusią trijų laipsnių administracinę sistemą visos centro įstaigos, esančios Varšuvoje, Vilniaus vaivadijoje turėjo savo padalinius, o vaivadijos žemesniu administracinio padalinimo vienetu buvo 9 storastijos, kurios 1939.IX. 1 d. turėjo 1 419 414 gyventojų. Tačiau kai kuriais atžvilgiais Vilnius buvo centras ne tik Vilniaus vaivadijai, bet taip pat Balstogės (1 056 780 gyv.) ir Naugarduko (1 056 780 gyv.) vaivadijoms (pagal 1931.XII.31 surašymą), nes tam tikros Vilniuje buv. įstaigos aptarnavo visas tris minimas vaivadijas. Nors ūkiškai Vilniaus krašto padėtis Lenkijoje buvo sunki ir be ateities, tačiau dėl nurodytos Vilniaus padėties ir lenkų nepaprasto palinkimo į biurokратиškumą Vilniuje buvo gausybė įvairių įstaigų (apie 98), kuriose 1931.XII.9 buvo 33 207 tarnautojai, o 1939 m. tas skaičius turėjo būti dar didesnis. Tai palyginti labai didelis tarnautojų skaičius. Tuo metu visoje Lietuvoje tebuvo vos 25 000 tarnautojų.

Šių tarnautojų absoliuti dauguma buvo ne Vilniaus gyventojai, o skirtingi iš Lenkijos gilumos – Poznanės, Krokuvos ir kitų sričių lenkai. Tai įrodo tas faktas, kad tuo metu, kai teko spręsti Vilniaus miesto ir srities gyventojų pilietybės klausimą, pasirodė, kad nuo 1920 m. atkeltų iš Lenkijos gyventojų skaičius siekė 130 000, kurių daugumą sudarė tarnautojai su šeimomis. Skyrimas Vilniuje tarnautojais iš Lenkijos gilumos atvežtų lenkų buvo daromas sąmoningai tikslu greičiau sulenkinti visą Vilniaus kraštą ir nuslopinti bet kokią separatizmo ir prisijungimo prie Lietuvos judėjimą.

Vokiečių kariuomenei laimėjus karo žygį Lenkijoje ir žlugus Lenkijos valstybei, Vilnius grąžintas Lietuvai, tačiau, galima sakyti, vienas miestas, be Vilniaus krašto. Vilniaus vaivadijos, turėjusios 29 014 km² ploto ir 1 419 414 gyventojų, Lietuvai grąžinta 6655 km² su 522 000 gyventojų, kurių 200 000 su viršum priklauso Vilniaus miestui. Tačiau visos Vilniuje veikusios buv. Lenkijos įstaigos liko su visais savo tarnautojais. Pvz., iš buv. Vilniuje lenkų geležinkelių direkcijos valdomų geležinkelių Lietuvai atiteko tik 10% – apie 420 km, o Vilniuje pasiliko beveik visi geležinkelių direkcijos tarnautojai, aptarnavę ne 10% atgautų geležinkelių, bet visą 100% anksčiau tos direkcijos valdytų geležinkelių. Panašiai buvo ir su kitomis įstaigomis. Tuo būdu atgautoje srityje likusių tarnautojų skaičius buvo neproporcingas tos srities teritorijai ir jos gyventojų skaičiui.

Turint galvoje tai, kad Lietuvai buvo grąžinta tik maža lenkų okupuotos teritorijos dalis, o taip pat tai, kad Lietuva negalėjo palikti Vilniuje okupacinės valdžios įstaigų, kurios neatitiko Lietuvos administracinės santvarkos ir kurių tarnautojai visai sąmoningai krašto nutautinimo tikslais buvo parenkami mažiausiai lojalūs lietuvių tautai ir Lietuvai, lenkų įstaigos 1939 m. buvo uždarytos, o tarnautojai atleisti. Tačiau tai nereiškia, kad Lietuvos valdžios organai nepriimdavo lenkų tautybės buv. tarnautojų Lietuvos tarnybon. Buv. lenkų tarnautojai buvo priimami į naujai organizuotas

įstaigas, kiek sąlygos leido. Pvz., vien buv. Vilniaus geležinkelių direkcijos tarnautojų buvo priimta 1669, nors jie ir nemokėjo lietuviškai. Daugiau priimti, gavus tik 10% visų geležinkelių tinklo, buvo negalima [aišku, kad priimta maksimumas]*. Perorganizuotoje Vilniaus miesto savivaldybėje lenkų tautybės tarnautojų skaičius siekė ir dabar yra apie 70%. Priimti visų Vilniuje buv. lenkų įstaigų tarnautojų, kurių skaičius buvo didesnis už visos Lietuvos tarnautojų skaičių, nebuvo galima jau vien finansiniais, ekonominiais sumetimais, nekalbant apie tai, kad, būdami Vilniaus kraštui svetimu elementu, jie turėjo evakuotis, o ne būti Vilniuje.

Jei Vilnius būtų grįžęs Lietuvai normaliomis sąlygomis, tai, žinoma, tatau būtų įvykę. Visos okupacinės valdžios su kraštu nesurištos įstaigos kartu su didele tarnautojų dauguma būtų evakavusios iš Lietuvos į Lenkiją. Taip neįvyko, nes, pačiai Lenkijai žlugus, tom įstaigoms nebuvo kur evakuotis, o lenkų tautybės tarnautojai, kilę iš sričių, užimtų Vokietijos, kurią jie laikė ir tebelaiko didžiausiu savo tautos mirtinu priešu ir savo valstybės žlugimo kaltininku, į užimtą teritoriją grįžti nenorėjo.

Dėl nurodytų Vilniaus grįžimo Lietuvai aplinkybių buv. Lenkijos įstaigų Vilniuje tarnautojai sudaro labiausiai neramų ir nepatikimą elementą, kurį dar padidino atbėgėlių skaičius, irgi daugumoje buv. atsakingų pareigūnų, kariškių ir pan. Jų skaičius 1939 m. siekė 27 000. Visi jie laikėsi Vilniaus, nes, nesijausdami galį bijoti nedidelės Lietuvos, norėjo Vilnių paversti būsimos didžiosios Lenkijos atstatymo centru.

Bolševikams okupavus Lietuvą, lenkų tikslas liko tas pats, pakitėjo tik taktika. Dabar imtasi skusti lietuvius kaip fašistus, griauti lietuvių administracinį aparatą, mėtyti lietuvius iš Vilniaus įstaigų ir t. t. Pagal gaunamus iš Londono nurodymus lenkai organizuotai dėjos su žydais ir bolševikais tikslu neleisti įsistiprinti lietuviams Vilniuje ir net norėjo iš

Vilniaus, Balstogės ir Gardino rajono sudaryti raudonosios Lenkijos respublikos užuomazgą. Galutinis šios veiklos tikslas – tai Lenkijos išlaisvinimas nuo vokiečių ir sukūrimas vad. didžiosios Lenkijos kaip tik iš Vilniaus. Bolševikams sovietinant įstaigas ir varant lietuvius kaip nepatikimus režimui, į jų vietas stojo lenkai – daugumoje buvę Lenkijos tarnautojai. Greta žydų jie užpildė taip pat naujai kuriamas sovietines įstaigas. Vietoje nedidelio, finansiškai ir ekonomiškai pajėgaus administracinio aparato Vilniaus mieste buvo sukurtas nepaprastai išpūstas bolševikiškas aparatas su visa eile Vakarų Europai nežinomų įstaigų, nepateisinamų jokiais ūkiniais sumetimais. Kaip buvo plečiamas tarnautojų skaičius, įrodo faktas, kad vietoje 1931 m. buvusių Vilniaus miesto savivaldybėje 2866 tarnautojų 1941 m. balandžio mėn. buvo 8475 tarnautojai. Nepilnomis žiniomis, Vilniaus mieste 1941 m. balandžio mėn. jau buvo 21 455 tarnautojai. To aparato išlaikymas reikalavo milžiniškų lėšų. 1941 m. gegužės mėn. tarnautojų algoms iš valstybinio banko Vilniuje išmokėta 29 882 000 Rb.

Išvijus bolševikus iš Lietuvos, jų administracinis aparatas griuvo. Dalis aukštesniųjų tarnautojų išbėgo, kiti, [ypatingai garbinę raudonąjį režimą], išsislapstė, o kai kurios bolševikų įstaigos, pasikeitusiomis sąlygomis netekusios prasmės, savaime nustojo funkcionavusios. Tačiau dauguma įstaigų liko su savo senais, bolševikų pastatytais tarnautojais. Išmetus žydus, tų tarnautojų daugumą sudarė buv. lenkų tarnautojai ir karo atbėgėliai, įstaigose įsikūrę bolševikų laikais. Šis elementas savo tiesioginio tikslo nepakeitė, tik taktiką priderino naujoms sąlygoms. Bolševikams besitraukiant, jie ne tik neprisidėjo prie tvarkos palaikymo ir vokiečių žygio palengvinimo, bet dargi ardė tvarką ir stengėsi apsunkinti tą žygį, laikydami savo priešais ne vien lietuvius, bet taip pat ir vokiečius.

* Čia ir toliau laužtiniuose skliaustuose įrašytas tekstas, kuris dokumento projekte išbrauktas.

Vilniaus miesto ir srities Komitetas, vos subraškėjęs okupaciniam bolševikų režimui, ėmėsi galimai greičiau organizuoti civilinę valdžią, siekdamas patikrinti saugumą bei tvarką ir vokiečių kariuomenei pagalbos teikimą. Šiuo tikslu pačioje pradžioje jis turėjo vienas įstaigas naujai sukurti, o kitas pertvarkyti taip, kad jos galėtų normaliai veikti ir atlikti joms statomus uždavinius. Imdamasis atsakomybę už saugumą ir tvarką Komitetas negalėjo palikti tarnyboje anksčiau bolševikams didelį palankumą rodžiusių tarnautojų be tautybės skirtumo. Įstaigų valymo ir reorganizacijos darbas buvo pradėtas su žinia ir pritariamu to laiko vokiečių vadovybės Vilniuje. Tačiau šį darbą reikia laikyti tik pradėtu, o toli gražu dar nebaigtu. Kuriam laikui praėjus, Komitetas minėtame darbe susidūrė su dideliais sunkumais. Gavę atitinkamus slaptus nurodymus, lenkų tautybės tarnautojai, atleidžiami iš tarnybos, pradėjo organizuotai skųstis vokiečių karo organams, šmeiždami Komitetą ir stengdamiesi visokiais būdais sutrukdyti normalų jo veikimą, kas jiems iš dalies ir pavyko. Dalį dėl įstaigų reorganizacijos, darbo stokos ar net sovietiškos veiklos atleistų tarnautojų vokiečių karo vadovybės organai Vilniuje įsakė priimti atgal į įstaigas. Aišku, kad tai įneša į įstaigų darbą destruktivius veiksnius, ardo įstaigos discipliną ir kelia nepasitikėjimą bei nepaklsumą vadovybei.

Specialiai bolševikiškiems tikslams sukurtos sovietiškos sistemos įstaigų reorganizacijos ir administracinio aparato apvalymo darbas pasidarė beveik visiškai neįmanomas, kai Vokiečių Karinės Vadovybės Vilniuje Vadas Generolas majoras von Ditfurth liepos 16 d. išleido lig šiol veikiančią skelbimą, kurio 5 str. sakoma, kad „tarnautojai gali būti atleidžiami tik Karo Lauko Komendantūros sutikimu“. Po šio parėdymo išleidimo įstaigose pasidarė nepakenčiama ir neleistina padėtis. Tarnautojai į įstaigas ateina nepunktualiai ir nereguliariai, vadovybės įsakymų nevykdo, darbo nedirba, tarnybos metu komentuoja iš Londono girdėtas žinias apie

Lenkijos atstatymą, lenkų legionų organizavimą ir jų kovas su vokiečiais, o taip pat atskirus lenkų žygius Vilniaus srities kai kuriose vietovėse perimti valdžią ir t. t. Nežiūrint tokio įžūlaus elgesio, tokių tarnautojų atleisti negalima, kol Karo Lauko Komendantūra neduoda savo sutikimo. [O Komendantūrai turint daug įvairaus svarbesnio darbo, tokį sutikimą sunku gauti.] Visiškai panaši padėtis yra su tarnautojais tų įstaigų, kurios kaip bolševistinės sistemos liekanos šiuo metu neturi jokio darbo. Šių įstaigų tarnautojai nieko nedirba, tačiau neatleidžiami ir atlyginimas jiems mokamas.

Dėl minėtų priežasčių iš vienos pusės neracionaliai išmetamos didelės sumos pinigų, o iš kitos pusės visuomenėje formuojasi nuomonė apie padėties netikrumą, apie galimas greitas atmainas, nekalbant jau apie tai, kad ir kitos, net labai daug darbo turinčios įstaigos tuo demoralizuojamos.

Laikydamas savo pareigą visa tai pranešti Tamstai, p. Komisare, noriu dar atkreipti Tamstos dėmesį į tai, [kad buv. lenkų tarnautojai jokio produktingo darbo dirbti nenori, o stengiasi sėdėti įstaigose. Visi lenkų skundai dėl atleidimo iš įstaigų yra sąmoningai organizuotos politinės veiklos pobūdžio]. Iš įstaigų atleidžiami ne vien lenkų tautybės darbuotojai, bet taip pat ir lietuviai. Tik lietuviai niekur neina skųstis, o ieško darbo kitose srityse. Šį tvirtinimą gali pailiustruoti faktas, kad tuo metu, kai iš Vilniaus Universiteto [dėl darbo stokos] buvo atleisti 47 lietuviai ir vienas lenkas, tai nė vienas lietuvis niekur nesiskundė, o lenkas kreipėsi į vokiečių karo vadovybės organus, kurie įsakė grąžinti jį atgal į įstaigą.

Kad Vilniaus miestui ir sričiai būtų patikrintas saugumas ir tvarka, kad būtų galima užkirsti kelią čia skleidžiamiems įvairiems gandams ir nepasitenkinimo kėlimui, o taip pat atstatyti darnų ir racionalų įstaigų darbą bei krašto ūkį, reikalinga skubiai:

1. Politiniais tikslais į Vilnių ir jo sritį atkeltus po 1920 metų lenkus, o taip pat visus karo pabėgėlius su jų šeimomis [panaudoti

produktyviems darbams ne Vilniuje ir jo srityje, o kituose Vokietijos žinioje esančiuose kraštuose].

2. Veikiančių įstaigų atsakingiems vedėjams leisti [laisvai, savo nuožiūra, apvalyti tarnautojų aparatą nuo nepatikimo, bolševikų pastatyto elemento, neatsižvelgiant į tarnautojų tautybę], o [pačias] įstaigas taip sutvarkyti, kad jos galėtų darniai veikti ir nedaryti neracionalių išlaidų ir atleisti tarnautojus už drausmės ir kitus tarnybinius nusižengimus.

3. Per daug išpūstų ar neturinčių darbo įstaigų tarnautojus atleisti, susitarus su Tamsta.

4. Atleistųjų tarnautojų reiškiamas pretenzijas pavesti aiškinti Darbo Inspektoriui.

5. Lenkų keliamus skundus vokiečių įstaigose spręsti tik nuodugniai reikalą ištyrus aukščiau nurodytų aplinkybių šviesoje.

6. [Iš tų pinigų, kurie dabar mokami neturintiems darbo, bet neatleistiems tarnautojams, o taip pat iš specialiai skirtų kreditų suorganizuoti viešus produktingus darbus, nuo

kurių negalėtų atsisakyti neturintieji ar negalintieji kitur susirasti darbo].

Atrodo, kad šiomis priemonėmis galima būtų lengvai išspręsti visas aukščiau minėtas gana painias problemas.

Ant projekto yra užrašas: „Mielas prieteli, čia yra grubus juodraštis, papildyk daugiau faktine medžiaga, ekonominiais argumentais, daraušdamas ir užbraukdamas, kur reikia“. Raštas buvo rašomas 1941 m. vasaros pabaigoje ar ankstyvą rudenį. Jis, beje, atsako į kai kuriuos prof. K. Górsčio rašinyje 1943 m. pateiktus kaltinimus lietuviams. Gal ir nereikėjo skelbti šio rašto projekto. Betgi prisimindami, kad Lietuvoje daugelis svetimšalių „geradėjų“ vadovaudavosi principu *divide et impera*, išklausykime *et altera pars*. Pažiūrėkime, ką lietuviai galvojo apie lenkų valdininkus Vilniuje ir ką tie valdininkai darė. Tai ne priešpriešos kurstymas, o siekis plačiau pažvelgti į neretai pernelyg uoliai pučiamą mitą, kad vos ne visi lietuviai talkininkavo naciams.

Literatūra

1. Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 954, ap. 2, b. 58, l. 118–122.
2. [laisvę, 1941, birželio 24.
3. A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998.

4. J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944)*, Vilnius, 1969.

5. V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, Vilnius, 1996.

6. P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, 1994, d. 1.

7. L. Truska, *Lietuvos istorija. 1938–1953*, Vilnius, 1997.